

Mâtürîdî ve Ebü'l-Berekât Neseffî'nin Tefsirleri Bağlamında Hanefîlerin Kur'ân'ın Önceki Kitaplarla İlişkinine Yaklaşımları

Muhammet Çol

<https://orcid.org/0000-0002-7667-2722>

Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı, Aydın, Türkiye

<https://ror.org/04v84qq53>

muhammet.col@adu.edu.tr

Atıf Bilgisi:	Çol, Muhammet. "Mâtürîdî ve Ebü'l-Berekât Neseffî'nin Tefsirleri Bağlamında Hanefîlerin Kur'ân'ın Önceki Kitaplarla İlişkinine Yaklaşımları". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 42 (Mart 2026), 247-264. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1836405 .
Makale Türü:	Araştırma Makalesi
Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.
ÜYZ Beyanı:	Bu makalenin hazırlanması sürecinde yapay zekâ destekli araçlardan Google Gemini'den imla, dil bilgisi ve yazım denetimi amacıyla yararlanılmıştır. Bunun ötesinde çalışmanın kurgusu, argümanların oluşturulması, verilerin analizi ve metnin inşası tamamen yazar tarafından gerçekleştirilmiştir. Yazar(lar), makalenin tüm içeriğinin doğruluğundan ve bilimsel/etik uygunluğundan tamamen sorumludur. Yapay zekâ araçları yazar olarak gösterilemez.
Geliş Tarihi:	5 Aralık 202
Kabul Tarihi:	10 Mart 2026
Yayın Tarihi:	30 Mart 2026
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com
Lisans:	CC BY-NC 4.0

Öz: Bu araştırma, Hanefî mezhebinde Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisi meselesine dair geliştirilen yaklaşımları incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, Hanefî tefsir geleneğinin iki mümtaz siması Mâtürîdî (öl. 333/944) ve Ebü'l-Berekât Neseffî (öl. 710/1310) özelinde, aynı ekol içerisinde tezahür eden yorum farklılıklarının ilmî ve metodolojik zemininin belirlenmesidir. Bu bağlamda araştırmada Hanefî ekolü içerisindeki süreklilik ve değişim dinamikleri Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisi üzerinden izlemeye alınmıştır. Ebü Hanîfe (öl. 150/767) geleneğine güçlü biçimde bağlı olan Hanefî müfessirlerin, söz konusu meselede neden ve nasıl farklı yaklaşımlar geliştirdikleri ile mezhep içi bağlılığın metodolojik ayrışmalara engel teşkil edip etmediği sorusu problematik olarak ele alınmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinin esas alındığı çalışmada, Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisi meselesi metin tahlili ve mukayeseli analiz yöntemiyle incelenmiştir. Elde edilen bulgular, Hanefî geleneğinde Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisi ve bu meselenin birer yansıması olduğu düşünülen namazda Arapça dışında bir dille ibadet meselesi gibi konularda belirgin bir farklılaşmanın bulunduğunu göstermektedir. Mâtürîdî, ibadetlerde asıl olanın lafız değil mana olduğu ilkesinden hareketle, Kur'ân ile önceki kitaplar arasında lafzî değil manevî bir bütünlük bulunduğunu savunmakta ve bu yaklaşımı namazda Arapça dışında bir dille ibadetin cevazı yönünde temellendirmektedir. Buna karşılık Ebü'l-Berekât, Kur'ân'ın i'câzının Arapça lafzî, nazmî ve fesahatinde mündemiç olduğunu vurgulayarak Kur'ân'ın başka bir dile tam anlamıyla aktarılmasının mümkün olmadığını, dolayısıyla önceki kitaplarla mutlak bir anlam ayniyetinin kurulamayacağını ileri sürmekte ve Arapça bilen birinin namazda Arapça dışında bir dille ibadet edemeyeceğini savunmaktadır. Sonuç olarak çalışma, Hanefî müfessirlerin bu meselede tekdüze olmadıklarını, aksine mezhep içerisinde farklı saiklere dayalı zengin ve karşıt metodolojik tutumların bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Hanefî Mezhebi, Mâtürîdî, Ebü'l-Berekât Neseffî, Kur'ân, Lafız-Mana İlişkisi

Hanafi Approaches to the Relationship between the Qur'an and Previous Scriptures in the Tafsirs of al-Maturidi and Abu'l-Barakat al-Nasafi

Muhammet Çol

<https://orcid.org/0000-0002-7667-2722>

Assist. Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Theology,
Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Aydın, Türkiye.

<https://ror.org/04v84qq53>

muhammet.col@adu.edu.tr

Citation:	Çol, Muhammet. "Hanafi Approaches to the Relationship between the Qur'an and Previous Scriptures in the Tafsirs of al-Maturidi and Abu'l-Barakat al-Nasafi". <i>Journal of Islamic Sciences</i> 42 (March 2026), 247-264. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1836405 .
Article Type:	Research Article
Ethical Statement:	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited.
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.
AI Statement:	During the preparation of this article, the AI-assisted tool Google Gemini was used solely for spelling, grammar, and proofreading purposes. Beyond this, the design of the study, the development of the arguments, the analysis of the data, and the composition of the text were carried out entirely by the author. The author(s) are fully responsible for the accuracy and integrity of the manuscript. AI tools cannot be listed as authors.
Date of submission:	5 December 2025
Date of acceptance:	10 March 2026
Date of publication:	30 March 2025
Reviewers:	One Internal & At Least Two External Reviewers
Review:	Double-blind
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com
License:	CC BY-NC 4.0

Abstract: This study examines Hanafi approaches to the relationship between the Qur'an and previous divine scriptures by focusing on two major representatives of the Hanafi exegetical tradition, Abu Mansur al-Maturidi (d. 333/944) and Abu'l-Barakat al-Nasafi (d. 710/1310). It aims to identify the scholarly and methodological foundations of the interpretive divergences that emerged within a shared madhhab framework rooted in the legacy of Abu Hanifa (d. 150/767), particularly in exegetical, theological, and legal-theoretical discussions. In this context, the study traces the dynamics of continuity and change within the Hanafi school through the question of the Qur'an's semantic relationship with earlier revealed books and asks whether strong intra-madhhab commitment precluded methodological differentiation in hermeneutical and linguistic reasoning. In this study, where qualitative research methods are based, the issue of the relationship between the Qur'an and previous scriptures is examined through text analysis and comparative analysis. The findings reveal a marked methodological and intellectual divergence within the Hanafi tradition across theological, juristic, and interpretive lines. Al-Maturidi, prioritizing meaning over wording in acts of worship, argues for a non-literal yet substantive spiritual and semantic continuity between the Qur'an and previous scriptures, thereby permitting ritual prayer in languages other than Arabic under certain theological and practical conditions. By contrast, al-Nasafi locates the Qur'an's inimitability (i'jaz) in its Arabic wording, nazm, and rhetorical eloquence, maintains that full translation is impossible and that complete semantic identity is unattainable, and consequently restricts non-Arabic prayer for those able to perform the ritual in Arabic. Overall, the study demonstrates that Hanafi exegetes articulated diverse and at times opposing, methodological approaches shaped by differing conceptions of i'jaz and the priority of meaning in revelation, interpretation, and devotional practice.

Keywords: Tafsir, Hanafi School, al-Maturidi, Abu'l-Barakat al-Nasafi, Qur'an, Wording-Meaning Relationship

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in önceki ilahî kitaplarla ilişkisi meselesi vahyin mahiyeti, kelâmullahın evrensellliği, ibadetlerin şekli ve anlamın farklı dillere aktarılabilirliği gibi temel ilahiyat konularıyla doğrudan irtibatlıdır. Bu tartışmanın odağında, Kur'ân'ın önceki semavî kitaplarla aynı ilahî içeriği taşıyıp taşımadığı ya da onlardan tamamen bağımsız bir vahiy olup olmadığı sorusu yer almaktadır. Söz konusu mesele, yalnızca ilâhî metinler arasındaki tarihsel ve teolojik ilişkiyi belirlemekle kalmamakta, aynı zamanda vahyin hangi yönünün esas kabul edilmesi gerektiğini de ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle ilahî hitabın özünü lafzın mı, mananın mı yahut her ikisinin birlikte mi oluşturduğu hususu, bu tartışmanın merkezinde durmaktadır. Nitekim tüm bu hususlara yönelik teorik yaklaşımların farklılıkları, tarihsel süreçte ibadet diline dair pratik görüşlere de yansımıştır. Zira ibadetin hangi dilde eda edilebileceği meselesi, temelde vahyin dili ile anlamı arasındaki ilişkinin nasıl tanımlandığıyla bağlantılıdır.^[1] Dolayısıyla Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisi yalnızca tefsir değil, aynı zamanda kelim ve fıkıh literatürünü de ilgilendiren çok boyutlu bir yapıya sahiptir.

Bu araştırma, Hanefî müfessirlerin Kur'ân'ın önceki kitaplarla anlam ilişkisi meselesine yaklaşımlarını ele almaktadır. Araştırmada temel başvuru isimleri olarak Ebû Mansûr Mâtürîdî (öl. 333/944) ile Ebü'l-Berekât Neseffî (öl. 710/1310) seçilmiştir. Bu iki ismin merkeze alınmasının temel nedeni namazda Arapça dışında bir dille ibadet meselesi başta olmak üzere lafız-mana ilişkisi meselesiyle irtibatlı önemli bazı konularda birbirinden farklı tutumlar sergilemeleri ve böylece Hanefî geleneği içinde ortaya çıkan yorum çeşitliliğini karşılaştırmalı olarak analiz etmeye imkân tanımalarıdır. Bu çerçevede çalışma, Mâtürîdî ve Ebü'l-Berekât özelinde, Hanefî müfessirlerin Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisi meselesinin mahiyetine yönelik yaklaşımlarındaki farklılıkların arka planını irdelemeyi hedeflemektedir. Hanefî gelenek içerisinde birbirinin takipçisi olan bu iki müfessirin konuya bakışları değerlendirilirken Ebû Hanîfe (öl. 150/767), Ebû Yûsuf (öl. 182/798), Şeybânî (öl. 189/805), Cessâs (öl. 370/981), Ömer Neseffî (öl. 537/1142), Zemahşerî (öl. 538/1144), Kâsânî (öl. 587/1191), Mergînânî (öl. 593/1197) ve Leknevî (öl. 1304/1886) gibi mezhep içinde bu hususta görüş sahibi olan diğer fakih ve müfessirlerin yaklaşımları da dikkate alınacaktır. Böylelikle Hanefîlerin konuyla alakalı birbirlerinden farklılaşmış farklılaşmadığı ortaya konulacaktır.

Nitel araştırma yönteminin esas alındığı bu çalışmada Hanefî müfessirlerin Kur'ân ile önceki ilahî kitaplar arasındaki ilişkiyi ele aldıkları temel âyetler metin tahlili ve mukayeseli analiz teknikleri kullanılarak incelenecektir. Araştırma kapsamında örneklem olarak seçilen müfessirlerin söz konusu âyetlere getirdikleri yorumlar karşılaştırmalı olarak değerlendirilecek ve böylece Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisine dair Hanefî tefsir geleneği içerisindeki yaklaşım farklılıkları ele alınacaktır. Çalışmadaki karşılaştırmalı inceleme, en-Nisâ 4/47'deki "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ آمِنُوا" ed-Duhân 44'teki "طَعَامُ الْأَثِيمِ" ve el-A'lâ 87/18-19'daki "إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ" âyetleri üzerinden yürütülecektir.^[2] Kur'ân vahyinin ilahî kaynağını, önceki vahiylerle süreklilik iddiasını ve bu sürekliliğin dil üzerinden nasıl ifade edildiğini gösteren bu âyetlere Hanefî müfessirlerin getirdikleri yorumlar, tümevarımsal bir biçimde çalışmada karşılaştırılarak incelenecektir. Bu karşılaştırma neticesinde, Kur'ân'ın önceki kitaplarla ortak bir anlam zemini paylaşmış paylaşmadığına dair mezhep içindeki müfessirlerin ve fakihlerin konuya yaklaşımlarındaki farklılıkların daha net ortaya çıkacağı tahmin edilmektedir.

[1] Mevlüt Güngör, "Kur'an Tercümesine 'Kur'an' Denilebilir mi?", *Dini Araştırmalar* 8/22 (2005), 125; A. Zeki Velidi Togan, *Kur'ân ve Türkler* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1971), 18-19.

[2] Kamer Sûresi'nin 52. âyetinde yer alan "وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ" ifadesinde zübür kelimesi geçmekle birlikte, örneklem olarak seçilen müfessirlerin burada konuyla irtibatlı bir değerlendirmede bulunmamış olmaları sebebiyle söz konusu âyet inceleme kapsamı dışında bırakılacaktır.

Kur'ân'ın önceki ilahî vahiylerle olan münasebeti, mevcut literatürde ekseriyetle “namazda Arapça dışı kıraat” meselesi ekseninde ve fikhî bir “sihhat” tartışması olarak incelenmiştir.^[3] Bu çalışmalarda temel odak noktası, Arapça dışındaki bir dille yapılan ibadetin geçerliliği ve buna cevaz veren görüşlerin hukuki dayanakları olmuştur.^[4] Ancak konunun, Kur'ân'ın önceki vahiylerle kurduğu lafız-anlam ilişkisi boyutuyla nasıl irtibatlandırıldığı, yani farklı dillerde kıraat imkânının vahyin evrenselliği, lafız ve anlamının korunabilirliği açısından ne ifade ettiği hususu yeterince tartışılmamıştır. Daha özeldir Hanefî müfessirlerin bu konudaki yaklaşımları çoğunlukla fikhî tartışmaların gölgesinde kalmış,^[5] aralarındaki metodolojik farklılıklar sistematik bir tefsir problemi olarak derinlemesine incelenmemiştir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmak amacıyla namazda Arapça dışı kıraat tartışmalarını yalnızca fikhî bir uygulama meselesi olarak değil; tefsir ilminde Kur'ân'ın önceki kitaplarla olan lafız-anlam ilişkisini belirleyen kuramsal bir unsur olarak konumlandırmaktadır. Bu bağlamda araştırma, Hanefî tefsir geleneğinde lafız-anlam bütünlüğünün ibadet diliyle nasıl ilişkilendirildiğini, mezhep içi düşünsel farklılıklar çerçevesinde ortaya koymayı hedeflemektedir. Dolayısıyla çalışmanın asıl gayesi müfessirlerin ibadet diline dair teknik görüşlerini listelemek değildir. Bilakis Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisi ekseninde geliştirdikleri argümanların, lafız ve anlam tasavvurlarını nasıl şekillendirdiğini analiz etmektir. Araştırmanın sınırları gereği, mezhep dışı görüşlere^[6] ve modern dönemdeki “ana dilde ibadet”^[7] tartışmalarına girilmeyecektir. Doğrudan Mâtürîdî ve Ebü'l-Berekât Neseî merkezinde Hanefî müfessir ve fakihlerin konuya yaklaşımları ve konuya metodolojik bakışlarındaki farklılıklar inceleme konusu yapılacaktır.

1. Hanefî Geleneğinde Kur'ân'ın Önceki Kitaplarla İlişkisi

Kur'ân'ın önceki ilâhî kitaplarla münasebeti, namazın Arapça haricinde bir lisanla eda edilip edilemeyeceği tartışmasıyla yakından irtibatlıdır. Zira bu iki husus, bir yanda vahyin mahiyetini sorgulayan teorik zeminde, diğer yanda ise ibadet dilinin pratiğine dair fikhî tartışmalarda birbirini tamamlayan ve besleyen veçheler barındırmaktadır. Bu sebeple Hanefî müfessirler, Kur'ân ile önceki kitaplar arasındaki lafız ve mana irtibatını tahlil ederken, ibadet dili meselesine de temas etme gereği duymuşlardır.^[8] Nitekim ibadetin Arapça haricinde bir lisanla eda edilip edilemeyeceği meselesi, özünde vahyin yalnızca manadan mı ibaret görüldüğü, yoksa lafız ile mananın ayrılmaz bir terkip mi teşkil ettiği sorusuyla doğrudan ilintilidir. Söz konusu ilişki, Kur'ân'ın üçlü

[3] Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Ali eş-Şürünbülâli, *en-Nefehâtü'l-kudsîyye fî ahkâmi kırâati'l-Kur'ân ve kitâbetihi bi'l-Fârisîyye ve mâ yetealleku bihâ min bâki'l-ahkâm* (Mısır: el-Matbaatü'r-Rahmâniyye, 1355); Muhammed eş-Şâtır, *el-Kavlü's-sedîd fî hükmî tercemeti'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Kahire: Matbaa Hicâzî, 1355); Hidayet Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi* (İstanbul: Kur'an Okulu Yayıncılık, 1996); Hidayet Aydar, “Türklerde Anadilde İbadet Meselesi -Cumhuriyet Dönemi-”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2012), 71-107; Akif Yıldırım, *İzmirli İsmail Hakkı'nın Meâlî ve Türkçe Namaz Fetvası* (İstanbul: DBY Yayınları, 2021), 40-50.

[4] Bu irtibat, klasik fıkıh literatüründe yalnızca namaz ibadetiyle sınırlı tutulmamıştır. Kelime-i şehadet, selâm, ezan, zikir ve Cuma hutbesi gibi diğer ibadet unsurları bakımından da benzer tartışmalar söz konusudur. Ancak çalışmanın kapsamını aşmamak amacıyla bu konulara girilmeyecektir.

[5] Kaşif Hamdi Okur, “Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 87-88; Yaşar Nuri Öztürk, *Anadilde İbadet Meselesi (Çiğnenen Bir Kitle Hakkın Savunulması)* (İstanbul: Yeni Boyut, 2002), 94-103.

[6] Hanefî mezhebî dışındakilerin konuya bakışlarına dair bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hasen er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 1/184, 186, 3/526, 634; Davut Eşit, “Şâfiî Mezhebinde İbadetlerde Çok Dillilik”, *Eskiye* 58 (2025), 1375-1377.

[7] Ülkemizde yakın zamanda anadilde ibadet tartışmaları yaşanmıştır. Bu tartışma, Tanzimat sonrasında hız kazanan modernleşme sürecinin bir yansıması olup klasik hilâf literatüründe ele alınan ilmî bir mesele olmanın ötesine geçmiştir. Bu nedenle çalışmamızda bu konu üzerinde durulmayacaktır. Bu hususla alakalı bilgi için bk. Kaşif Hamdi Okur, “Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili”, *Dini Araştırmalar* 1/3 (1999), 171-172, 188-189; Okur, “Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet”, 83, 90; Yıldırım, *İzmirli İsmail Hakkı'nın Meâlî ve Türkçe Namaz Fetvası*, 40-50; Necmi Atik, “Elmalılı'nın Kendi El Yazması ile Türkçe İbadet Konusundaki Makalesi”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6 (2016), 1-49.

[8] Örnek için bk. Ebû Mansûr es-Semerkindî Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlioğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 3/254-255, 7/175; Ebû Hafs Necmüddîn Ömer Neseî, *et-Teysîr fî't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. (Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2019), 11/306.

inzal süreciyle de sıkı bir teolojik irtibat içerisinde. Kur'ân'ın Levh-i Mahfûz'dan Beytü'l-İzze'ye, oradan da Hz. Peygamber'e intikalini kapsayan bu aşamalı süreçte, vahyin özü itibarıyla Allah katındaki "kelâm-ı nefsi" boyutu ile bu mananın nüzul esnasında büründüğü "nazım" arasındaki ilişki, fikhî içtihatların da teorik zeminini oluşturmuştur. Öyle ki Ebû Hanîfe'nin Arapça dışında kıraate cevaz veren yaklaşımı, vahyin öncelikle ilâhî bir "mana" olarak önceki kitaplarda da yer aldığı ve bu ezeli mananın inzal süreçlerinde farklı lafız kalıplarıyla temsil edilebileceği fikrine dayanırken bu durum vahyin mahiyetini yalnızca son aşamadaki lafzî formula değil, inzalinin ilk mertebesindeki ezeli anlam bütünlüğüyle tanımlayan bir perspektifi yansıtmaktadır.^[9]

Vahyin mahiyetine dair bu teorik zemin, Ebû Hanîfe'nin ibadet diline dair içtihatlarının referans noktasını oluşturmaktadır. Konuyu ele alan müfessirler de izahatlarını temellendirirken Ebû Hanîfe'nin ibadet diline dair içtihatlarına sıklıkla atıfta bulunmaktadırlar. Nitekim tartışmanın teolojik ve fikhî tüm boyutlarında Ebû Hanîfe'nin yorumları merkezi bir referans noktasıdır. Her ne kadar Ebû Hanîfe'nin bu hususa münhasır müstakil bir eseri günümüze ulaşmamış olsa da daha dar kapsamdaki görüşü talebesi Şeybânî'nin eserleri vasıtasıyla nakledilmiştir. *el-Asl* ve *el-Câmi'u's-sağîr* gibi temel kaynaklarda yer alan kayıtlara göre Ebû Hanîfe, Arapçaya muktedir olan bir kimsenin dahi namazda iftitah tekbirini ve sûreleri Farsça okumasını câiz görmüştür. Buna mukabil İmâmeyn (Ebû Yûsuf ve Şeybânî), bu ruhsatı yalnızca Arapça telaffuza güç yetiremeyen kimselerle sınırlandırmışlardır.^[10] Ancak mezhep literatüründe kökleşmiş olan bu genel bilgiye karşın, sonraki dönemlerde imamın bu içtihadından vazgeçtiği yönünde bir iddia gündeme getirilmiştir. Ebû Hanîfe'nin söz konusu içtihadından rücu ettiğine dair bilgiler, literatürde her ne kadar Mergînânî ile özdeşleşmiş olsa da bu yaklaşımın Mergînânî'den önce vefat eden Zemahşerî'de yer bulduğu görülmektedir.^[11] Ancak gerek Zemahşerî gerekse Mergînânî öncesi Hanefî literatürü incelendiğinde, bu rücu meselesine dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe'nin güçlü takipçileri olan Mâtürîdî ve Ömer Neseîî gibi otoritelerin eserlerinde bu iddiadan bahsetmemeleri, aksine Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisi bağlamında Ebû Hanîfe'nin Arapça dışındaki dillerle kıraati mutlak surette caiz gördüğünü vurgulamaları dikkat çekicidir.^[12] Erken dönem kaynaklarındaki bu sessizlik ve açık onay, rücu iddiasının geç dönemde ortaya çıkan bir mülahaza olduğunu göstermektedir.

[9] Vahyin aşamalı inzaliyle alakalı tartışmalara dair bk. Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2015), 78-96.

[10] Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-Sağîr mea şerhihi en-nâfi'l-kebir li'l-Allâme el-Leknevi* (Pakistan: İdâratü'l-Kur'ân ve Ulûmi'l-İslâmiyye, 1990), 94; Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beirut: Dâr-u İbn Hazm, 2016), 1/16. Bu bilgiler, konunun ele alındığı Hanefî kaynakların büyük bölümünde doğrudan veya dolaylı biçimde yer almış ve tartışmanın sonraki dönemlerde de farklı boyutlarıyla sürdürülmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca namazda Arapça dışında bir dille ibadet edilmesine dair tartışmalara zemin teşkil edebilecek meşhur bazı tarihi rivayetler vardır. Bunlardan ilki, İslâm'ın erken döneminde Arapça bilmeyen bazı Fars asıllı Müslümanların Fâtîha Sûresi'ni Arapça okuyamadıkları için Selmân-ı Fârisî'ye (öl. 36/656 [?]) başvurarak sûrenin Farsça tercümesini istedikleri yönündedir. Rivayete göre Selmân, bu talebi Hz. Peygamber'e arz etmiş ve onun onayıyla Fâtîha'yı Farsçaya tercüme etmiştir. İstekte bulunanlar Arapça öğreninceye kadar bu tercüme, namazlarda okunmuştur. Benzer bir rivayet, Nerşahî'nin (öl. 348/959) *Târîh-i Buḥârâ* adlı eserinde yer alır. Buna göre Kuteybe b. Müslim (öl. 96/715) döneminde Buhara halkı Arapça bilmediği için namazlarını Kur'ân'ın Farsça tercümesiyle kılmuştur. Rükû ve secdede eski Farsçaya ait bazı ifadeler kullanılmıştır. Muhammed b. Ahmed Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Mebsût* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1324), 1/37; Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip, Mahmud Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 104; Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, 361-365; Ebû Bekir Muhammed b. Cafer en-Nerşahî, *Târîhi Buḥârâ*, çev. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî (Kahire: Dâru'l-Maarif, ts), 78.

[11] Zemahşerî'nin, Ali b. el-Ca'd ve Ebû Yûsuf kanalıyla Ebû Hanîfe'nin İmâmeyn'in görüşüne döndüğünü aktarması ve yine Zemahşerî'nin vefatının Mergînânî'den önce olması, Ebû Hanîfe'nin görüşünden vazgeçtiği yaklaşımının Mergînânî'den önce de mevcut olduğunu göstermektedir. Bu durum esasen belirleyici bir önem taşımamakla birlikte, rücu görüşünün ilk olarak Zemahşerî tarafından Ebû Hanîfe'ye nispet edildiği söylenebilir. Yine benzer tarihlerde yaşamaları, onların döneminde rücu görüşünün yaygınlık kazandığı anlamına da gelmektedir. Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 2009), 1003; Burhânüddin Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî Bekir el-Mergînânî, *el-Hidâye fi şerhi bidâyeti'l-mübedî* (Beirut: Dâru İhyâ'i Tûrâsi'l-Arabî, 1425), 1/48-49; Okur, "Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet", 89.

[12] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/254-255, 7/175; Neseîî, *et-Teyisîr*, 11/306.

Ebû Hanîfe'nin Arapça dışındaki bir dille ibadete cevaz vermesi, Hanefî fıkıh doktrini içerisinde iki farklı yaklaşımla tevîl edilmiştir. Birinci yoruma göre Ebû Hanîfe, Kur'ân'ı mana cihetiyle "kelâmullah" olarak kabul ettiğinden, bu mananın başka bir lisanla ifade edilmesini de mümkün ve geçerli saymıştır. İkinci yaklaşıma göre ise o, Kur'ân'ın aslında lafız ve mana bütünlüğünden müteşekkil olduğu kanaatindedir, ancak buna rağmen zaruret veya belirli şartlara bağlı olarak başka bir dille ibadete ruhsat tanımıştır.^[13] İbadet dili üzerindeki bu içtihat ve yorum farklılıkları, Kur'ân'ın önceki kitaplarla lafız-mana ilişkisini irdeleyen Hanefî müfessirlerin eserlerine de yansımıştır. Netice itibarıyla ibadet dili tartışması ile vahyin anlam boyutu arasındaki ilişki, Hanefî geleneğinde hem fikhî hem de tefsirî açıdan birbirini tamamlayan tutarlı bir düşünce zemini oluşturmuştur. Fıkıh ve tefsir disiplinleri arasında kurulan bu organik bağ, Mâtürîdî ve Ebû'l-Berekât'ın yaklaşımları merkeze alınarak incelendiğinde meselenin Hanefî tefsir geleneğinde hangi esaslar üzerine bina edildiği de vuzuha kavuşacaktır. Böylelikle Hanefîlerin tefsir ve fıkıh düzleminde lafız-mana problemini nasıl temellendirdikleri, mezhep içi nüanslar çerçevesinde ortaya çıkarılacaktır.

1.1. Mana Merkezli Yaklaşım: Mâtürîdî ve Takipçileri

Hanefî tefsir geleneği içerisinde, Kur'ân ile kendisinden önceki ilahi metinler arasındaki anlamsal bağa dair en sistemli izahatlar Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân* isimli tefsirinde yer almaktadır. Bu doğrultuda Mâtürîdî, tefsirinde ahkâm âyetlerini ele alırken Hanefî usul prensiplerini büyük bir hassasiyetle tatbik etmiştir.^[14] Onun, Kur'ân'ın geçmiş vahiylerle olan münasebetine dair tespitleri de mensubu olduğu Hanefî kimliğinin bir yansımasıdır.^[15] Tam da bu konuda mezhep içerisinde iki ana görüş bulunması, Mâtürîdî'nin konuyu ele alış biçiminin detaylarının ortaya çıkartılması noktasında daha da önem arz etmektedir.

Mâtürîdî, konuya dair ilk değerlendirmesini Nisâ Sûresi'nin 47. âyetinde yer alan "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا" يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا^[16] hitabı çerçevesinde yapmıştır. Âyetin tefsirinde, Kur'ân ile önceki kitaplar arasındaki lafız-mana ilişkisini irdelemiştir. "*Musaddikan li-mâ me'aküm*" (yanınızdakini doğrulayıcı) ifadesinden yola çıkarak, Kur'ân ile önceki kitaplar arasında lafzî ve lügavî bir farklılık olsa da aynı menşee sahip olmaları hasebiyle mana ve hüküm^[17] bakımından bir mutabakat olduğunu söylemiştir. Ona göre, Kur'ân ile tahrif olmamış eski kitaplar arasında dil ve üslup farkı bulunsa da hepsi aynı ilahi menşeden neşet ettiği için muhteva ve hüküm açısından benzerlik arz ederler. Mâtürîdî, "وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا"^[18] âyetini delil göstererek şayet bu kitaplar Allah'tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı aralarında derin çelişkiler bulunacağını hatırlatmış ve böyle bir şeyin olmadığını söylemiştir. Bu zaviyeden hareketle, ilahi kitaplar arasındaki mana birliğinin metinlerin ilahi kaynağının ispatı olacağını ileri sürmüştür. Mâtürîdî ayrıca, bu âyetin tefsirinde Ebû Hanîfe'nin namazda Arapça dışında (Farsça) kıraate cevaz veren görüşüne meşruiyet kazandıran bir dayanak bulunduğunu da kaydetmiştir.^[19]

[13] Okur, "Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet", 86.

[14] Ulrich Rudolph, *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*, çev. Rodrigo Adem (Leiden/Boston: Brill, 2015), 5.

[15] Ömer Faruk Bilgin, *el-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlilî* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 305-306.

[16] en-Nisâ 4/47.

[17] Mâtürîdî'nin açıklamalarındaki "ahkâm" kelimesi fikhî/şer'î hükümler anlamında değildir. Çünkü önceki kitaplarla İslâm'daki amelî hükümler arasında farklılıklar vardır. Mâtürîdî burada ahkâmı, vahyin değişmeyen esasları olan tevhid, adalet, doğruluk ve kulluğun Allah'a özgü oluşu gibi temel ilkeler anlamında kullanmaktadır. Okur, "Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet", 86.

[18] en-Nisâ 4/82.

[19] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/254-255.

Mâtürîdî'ye göre diller ve lafızlar değişkenlik gösterse de asıl korunması icap eden husus ilahi hüküm ve manadır. Anlam bozulmadığı müddetçe de mesajın özü sabit kalır. Bu yaklaşımıyla, vahyin evrensel bir mana bütünlüğüne sahip olduğunu ve dilsel farklılıkların ilahi mesajın hakikatini değiştirmeyeceğini savunduğunu göstermektedir. Bu noktada her ne kadar nispeten geç dönemdeki bazı kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin namazda yabancı dille kıraat görüşünden rücu ettiği^[20] iddia edilse de Mâtürîdî'nin izahatları, Ebû Hanîfe'nin görüşünün teorik olarak geçerliliğini koruduğunu, hatta onun rücu yönünde bir görüşünün olmadığını göstermektedir. Nitekim Mâtürîdî, manayı ve hükmü zedelediği takdirde Kur'ân'ın başka bir dilde okunmasının caiz olduğunu belirtmektedir. Bu tutum, onun hem tefsir metodolojisini hem de Hanefî geleneğinde tartışmalı bir konu olan "ibadet dili" ve "vahiyler arası mana birliği" meselesindeki konumunu netleştirmektedir.

Mâtürîdî'nin konuya dair tahlilleri sadece Nisâ Sûresi ile sınırlı değildir. A'lâ Sûresi'nin 18. âyetindeki "إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ، صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ"^[21] beyanı üzerinden yaptığı yorumlar da oldukça mühimdir. Mâtürîdî, Kur'ân'daki mesajların İbrahim ve Musa'nın sahifelerinde de mevcut olduğunu bildiren bu ifadeyi, dillerin ve kelimelerin farklı olmalarının, hakikatin ve hükmün aynılığına mâni olmadığı şeklinde yorumlamıştır. Söz konusu sahifelerin Arapça inmemesine rağmen Kur'ân'ın muhtevasının onlarda var olduğunu bildirilmesini, dil değişiminin mananın özünü bozmadığının kanıtı saymıştır. Bu durumun da Ebû Hanîfe'nin namazda Arapça harici bir dille ibadet görüşüne delil teşkil ettiğini açıkça ifade etmiştir.^[22]

Dillerin ve kelimelerin değişen formlarına rağmen mananın değişmezliği ilkesini esas alan bu perspektif, Mâtürîdî'nin ibadet diline dair fikhî tercihlerinin de kuramsal temeline işaret etmektedir. Zira Mâtürîdî'ye göre ibadette asıl gaye lafız değil, manadır. Bu sebeple, manaya sadık kalındığı sürece Kur'ân'ın namazda Farsça gibi başka bir dille okunmasının caiz olabileceğini belirtmiştir. Böylece Ebû Hanîfe'nin içtihadını hem akli argümanlarla hem de nakli delillerle tahkim etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Mâtürîdî, Hanefî fikhindeki ibadet dili üzerindeki tartışmanın ötesine geçerek, cevazın sadece Arapça bilmeyenler için değil, bilenler için de anlamı korumak kaydıyla namazda Arapça dışında bir dille kıraatin cevazını savunmaktadır. Bütün bunlar, Mâtürîdî'nin, lafzın değil mananın belirleyiciliğini esas alan Hanefî düşüncesini sistematik bir tefsir usulüne dönüştürme gayreti içinde olduğunu kanıtlamaktadır.

Şuarâ Sûresi'nin 196. âyetine gelindiğinde, Mâtürîdî burada doğrudan Farsça kıraat tartışmasına girmemiş, sadece Kur'ân'ın tamamının veya bir kısmının önceki kutsal metinlerde (*zübürü'l-evvelîn*) yer aldığı bilgisini teyit etmekle yetinmiştir.^[23] Benzer şekilde meselenin pratik bir kıraat hatası (taâmü'l-esîm/taâmü'l-fâcir) üzerinden tartışıldığı Duhân Sûresi'nin 44. âyetinde de konuyla ilgili doğrudan bir yorum yapmamıştır.^[24] Ancak Mâtürîdî'nin genel tefsir sistemi ve lafız-mana ilişkisine dair önceden bahsi geçen ilkeleri, bu meseledeki duruşunu ve Ebû Hanîfe'nin görüşüyle olan paralellliğini şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

Örnek olarak incelenen âyet tefsirlerindeki açıklamalar alt alta konulduğunda, Mâtürîdî'nin vahyi dilsel bir kalıptan ziyade evrensel bir mana bütünlüğü içinde kavradığı görülmektedir. Semerkand ilim havzasında Hanefî ekolünün en güçlü temsilcilerinden biri olan Mâtürîdî, "dilsel farklılıkların hakikatin özünü değiştiremeyeceği" ilkesinden hareket etmiştir. Ona göre ibadet dili, şekilsel bir kalıptan ziyade vahyin evrensel mana bütünlüğü içinde ele alınmalıdır. Bu perspektifle,

[20] Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, 1003; Merginânî, *el-Hidâye fi şerhi bidâyeti'l-mübtedi*, 1/48-49; Okur, "Ebu Hanife ve Ana Dille İbadet", 89.

[21] el-A'lâ 87/18.

[22] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17/175.

[23] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/338.

[24] Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 13/311.

Ebû Hanîfe'nin namazda Arapça dışı dille ibadetin geçerliliğine dair görüşünü desteklemiş ve bu anlayışı tefsirine taşımıştır. Nitekim ona göre Kur'ân'ın manası korunduğu sürece tercüme ile namaz kılınması caizdir. Bu doğrultuda Kur'ân ile önceki kitapların mana uyumunu vurgulayan âyetleri referans göstererek Ebû Hanîfe'nin içtihadını teyit etmiştir. Bu tavır, vahyin özünün manada saklı olduğunu, lafzî farklılıkların bu özü yok etmediğini göstermektedir. Diğer açıdan Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'ye atıfları ve onun görüşünü destekleyen yorumları, her iki âlimin de meseleye "mutlak cevaz" penceresinden baktıklarını düşündürmektedir. Ebû Hanîfe bu konulara Hanefî mezhebinde tartışıldığı boyutlarıyla bizzat eserlerinde değinmemiş olsa da^[25] Mâtürîdî onun görüşlerini tevil ederek bu sonuca ulaşmış görünmektedir. Sonuç olarak Mâtürîdî, manayı esas alan bu yaklaşımıyla, telaffuz yeteneğinden bağımsız olarak namazda Arapça dışında başka dille ibadetin mümkün olduğunu savunmuştur. Böylece Farsça kıraat meselesini basit bir fikhî detay olmaktan çıkarıp, vahyin evrenselliği ve kitaplar arası mana birliği zeminine oturtmaya çalışmıştır.

Mâtürîdî tarafından sistematikleştirilen bu mana merkezli perspektif, Hanefî geleneği içerisinde münferit bir görüş olmaktan ziyade, mezhebin farklı ilim merkezlerinde de paylaşılan ortak bir metodolojik duruşu temsil etmektedir. Mâtürîdî'nin manayı önceleyen bu yaklaşımı, Irak Hanefîliği içerisinde Cessâs tarafından da sürdürülmüştür. Hem fıkıh hem tefsir eserlerinde konuyu ele alan Cessâs, Tahâvî'nin (öl. 321/933) *İhtilâfû'l-ulemâ*' adlı eserine yazdığı muhtasar çalışmasında "Kur'ân'ın Farsça okunması Ebû Hanîfe'ye göre caizdir. Ebû Yûsuf, Muhammed ve Şâfi'ye göre ise bu, ancak Arapça bilmeyenler için caizdir." diyerek mezhep içi ihtilafı özetlemiş görünmektedir.^[26] Cessâs, daha kapsamlı tahlillerini *Ahkâmü'l-Kur'ân*'da yapmıştır. Şuarâ Sûresi'nin 196. âyetini tefsir ederken, "وَإِنَّهُ لَنَزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ" ve "وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ" ifadelerine atıfta bulunarak Kur'ân'ın Allah tarafından indirildiği ve öncekilerin kitaplarında da bulunduğu gerçeğine dikkat çekmektedir. Ona göre Kur'ân'ın eski kitaplarda bulunması, Arapça lafızlarıyla değil, manasıyla olmuştur.^[27] Önceki vahiylerin Arapça inmemesinden hareketle bu durumun Kur'ân'ın manasının başka dillere çevrildiğinde de "Kur'ân" vasfını yitirmeyeceğine yönelik bir delil olduğunu söylemiştir. Özellikle "zübürü'l-evvelîn" ifadesiyle anılan önceki kitaplarda Kur'ân'a yapılan atıfların Arapça olmaması, Cessâs için kritik bir delildir. Bu yorumlar, Cessâs'ın lafızdan çok mesajın evrenselliğine odaklandığını ve namazda tercüme ile kıraatin meşruiyetine Kur'ânî bir temel aradığını göstermektedir. Onun bu yaklaşımı Mâtürîdî ile örtüşmekte ve meselenin fikhî olduğu kadar teolojik boyutunu da gözler önüne sermektedir.

Konuya Mâtürîdî ve Cessâs gibi yaklaşan bir diğer isim Kâsânî'dir. Kâsânî, teşehhüd, hutbe, ezan, tekbir ve kurban besmelesi gibi dinî uygulamaların Farsça ifası ile talâk gibi hukuki işlemlerin Farsça lafızlarla geçerliliği konularındaki ihtilafı aktardıktan sonra, meseleyi lafız-mana ilişkisi bağlamında değerlendirmektedir. Ona göre Kur'ân'ın Arapça oluşu, sadece lügatle ilgili bir kısıtlama değil, ilahi kelamın o dille tezahürüdür. Ancak Kâsânî, asıl belirleyicinin lafız değil mana olduğunu vurgulayarak, zaruret halinde Arapça dışı dillerle ibadetin caiz olabileceğini belirtmektedir.^[28] Kâsânî'nin analizlerinde, Kur'ân'ın önceki kitaplarla irtibatına dair izler mevcuttur. Konuyu fıkıhın fer'î meselelerinden alıp Kur'ân'ın lafız-mana boyutuna taşınması bunun göstergesidir. Kâsânî'ye göre Kur'ân'ın Arapça indirildiğini bildiren âyetler, onun sadece Arapça lafızlara hapsoldüğünü göstermemektedir. Arapça, burada ilahi kelama işaret eden bir vasıta ve

[25] Okur, "Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet", 86-87.

[26] Ebû Bekir Ahmed el-Cessâs, *Muhtasarı ihtilâfî'l-ulemâ*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dârü'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1995), 1/260.

[27] Ebû Bekir Ahmed el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık Kumhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 1985), 5/214-215.

[28] Alâüddin Ebû Bekir b. Mesud el-Kâsânî, *Bedâ'i'ü's-sanâ'i' fi tertîbî's-şer'i'a* (Mısır: el-Matbaatü'l-Cemâliyye, 1378), 1/113, 131, 181, 3/102.

sıfattır. Bu sebeple Kur'ân, Arapça ibarelerle sınırlı değildir. Asıl olan, ilahi kelamın manasına delalet eden yapıdır. Nitekim görüşünü desteklemek için Fussilet Sûresi'nin 44. âyetindeki “وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُضِّلَتْ آيَاتُهُ” ifadesini delil getirmiştir. Bu âyet, Kur'ân başka dilde inseydi bile yine “Kur'ân” olarak isimlendirilebileceğine işaret eder. Dolayısıyla başka dilde de olsa, Kur'ân'ın manasını karşılayan ifadeler “Kur'ân” hükmündedir. Kâsânî'ye göre namazda Arapçanın gerekliliği, sadece bu dilin kutsallığından değil, Allah kelamına delalet eden en mükemmel araç olmasındandır. Bu nedenlerden hareketle aslolan lafız değil, lafzın taşıdığı manadır.^[29] Kâsânî'nin bu yaklaşımı, Hanefî geleneğinde lafız yerine manayı önceleyen eğilimin önemli bir tezahürüdür. Onun tespitleri, Mâtürîdî ve Cessâs ile aynı fikrî silsilenin devamı niteliğindedir. Her üç âlim de Kur'ân'ın önceki kitaplarla mana birliği içinde olduğunu, dolayısıyla ilahi özün dilden bağımsız bir evrenselliği haiz olduğunu savunmuştur. Bu çerçevede ibadet dili esnekliği, basit bir fikhî ruhsat olmanın ötesinde, vahyin doğasına dair teolojik bir kabulün sonucudur.

Hanefî mezhebi içinde konuyla alakalı bu tarz düşünce yapısının sistematize edilmesi büyük oranda Mâtürîdî sayesinde gerçekleşmiştir. Nitekim Mâtürîdî, sadece Ebû Hanîfe'nin fikhî mirasını devralmakla kalmamış, bilakis onun usulünü Mâverâünnehir'de kelim ve tefsir sahasına taşıyarak kurumsallaştırmıştır.^[30] Bu yönüyle Mâtürîdî'nin tavrı, şahsi bir yorumdan öte, ekolün tutarlı yaklaşımının bir yansıması olarak okunmaya müsaittir. Öyle ki bu çizgi, kendisinden sonra gelen Ömer Neseffî tarafından da benzer şekilde devam ettirilmiştir.

Sıkı bir Mâtürîdî takipçisi olan Ömer Neseffî,^[31] namazda Farsça kıraat ve kitaplar arası mana birliği konularında Mâtürîdî ile aynı düzlemde yer almaktadır. *et-Teysîr fi't-tefsîr*'de konuyu sadece fikhî değil, Mâtürîdî gibi tefsir bağlamında ele alması ve anlam merkezli yaklaşımı sürdürmesi bunun bir kanıtıdır. Örneğin Şuarâ Sûresi'nin 196. âyetinde geçen “وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ” ifadesini tefsir ederken, Kur'ân'ın mana itibarıyla önceki peygamberlerin kitaplarında da bulunduğunu belirtmektedir. Bu görüşünü Alâ Sûresi'nin 18-19. âyetlerindeki “إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ”^[32] ifadeleriyle temellendiren Neseffî, dili değişse de vahyin mahiyetinin aynı kaldığını, bu durumun Ebû Hanîfe'nin Farsça kıraat cevazına delil olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Allah'ın, Arapça nazmı olmayan eski sahifelerdeki içeriği “Kur'ân” sayması, vahyin mahiyetinin dile bağlı olmadığını ve dilin değişmesinin vahyin özünü etkilemediğini gösteren önemli bir delildir.^[33]

Ömer Neseffî meseleyi sadece araştırmada örneklem olarak incelemeye alınan ilgili âyetlerle sınırlamamıştır. Konuyla alakalı görüşünü Kur'ân kıssalarının tekrarı üzerinden de delillendirme yoluna başvurmuştur. Ona göre, Kur'ân'da bir kıssanın (örneğin Hicr Sûresi'ndeki Lût kavmi kıssası)^[34] farklı sûrelerde, değişik lafızlarla ama aynı manayla anlatılması mananın sabit kalması şartıyla lafız farklılığının meşru olduğunun bir göstergesidir. Tüm bunlardan yola çıkarak Mâtürîdî'nin “lafız farkının anlamı bozmadığı sürece sakıncasız olduğu ve Kur'ân'daki kıssaların farklı üsluplarla, bazen artış veya eksiltme, bazen kelime ve dil değişiklikleriyle tekrarlanmasının bu duruma delil teşkil ettiği”^[35] yönündeki ilkesini benimseyen Neseffî, olayın özü korundukça farklı

[29] Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâ'i*, 1/113.

[30] Ali Karataş - Veysel Gengil, “Ayrımların Eşiğinde Hanefî-Mâtürîdî Tefsir Geleneği: İmkân ve Özgünlüğü”, *Mütefekkir* 11/21 (2024), 62, 67, 79.

[31] Ömer Dinç, “Mâtürîdî Bir Tefsir Geleneğinin Kurucusu Mudur? Mâtürîdî'yi Esas Alması Bağlamında Ömer en-Neseffî'nin Tevîl Meselesine Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 359-360; Muhammet Çol, *Ömer en-Neseffî ve et-Teysîr fi't-tefsîr'i* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 237-240.

[32] el-Alâ 87/18-19.

[33] Neseffî, *et-Teysîr*, 11/306. Neseffî, Mâtürîdî gibi Duhân Sûresi'nin 44. âyetinde Farsça okumayla ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır. Neseffî, *et-Teysîr*, 13/335.

[34] el-Hicr 15/59-77.

[35] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 8/47.

kelimelerle ifade edilebileceğini savunmaktadır.^[36] Bu durum, Kur’ân’ın diğer kitaplarla mana ortaklığını destekleyen güçlü bir argümandır.

Ömer Neseff’in görüşleri, Hanefî geleneğinde Mâtürîdî ile belirginleşen “anlam merkezli” yaklaşımın sürekliliğini ispatlamaktadır. Lafızdan ziyade manayı esas alan bu anlayış, sadece tefsirî bir tercih değil, aynı zamanda ibadet dilinin mahiyetine dair ilkesel bir duruştur. Nitekim Mâtürîdî, Cessâs, Kâsânî ve Neseff gibi Hanefî âlimler, bu meseleyi fikhî bir detaydan ziyade, vahyin evrenselliği ve anlamın önceliği bağlamında ele almışlardır. Ebû Hanîfe’nin de kendileri gibi düşündüğünü vurgulayarak onun mirasını sürdürmeye çalışmışlar ve bu doğrultuda Kur’ân dilinin lafızdan çok manaya dayandığını belirtmişlerdir.

Yukarıda sıralanan tespitler birlikte değerlendirildiğinde Mâtürîdî ve Neseff’in öncülüğünü yaptığı bu yaklaşımın, Ebû Hanîfe’nin namazda yabancı dil kullanımına dair içtihadını, Kur’ân’ın önceki ilahi metinlerle olan yapısal ve anlamsal ilişkisi üzerinden temellendirdiği görülmektedir.^[37] Diğer yandan Ebû Hanîfe’nin, Kur’ân’ın kelâm-ı nefsi^[38] boyutuyla mahlûk olmadığını belirtmesi,^[39] aynı zamanda tüm bu tartışmalara zemin hazırlamış görünmektedir. Nitekim Ebû Hanîfe’ye göre Kur’ân’ın özü manadır. Arapça lafızların değişmesi (tercüme), ezeli olan nefsi kelâmı (manayı) değiştirmez. Dolayısıyla bu teolojik zemin, Kur’ân’ın önceki kitaplarla lafzen değil manen bir olduğu görüşünü doğurmuş olabilir. Söz konusu yaklaşım, bu kısımda incelenen Hanefî-Mâtürîdî müfessirlerin ilgili âyetleri mana birliği ekseninde yorumlamasını sağlamış gibidir. Böylece gelenek içerisinde vahyin evrenselliği ve anlamın sürekliliği öne çıkarılmaya çalışılmış, kelâmullah’ın mahiyetini lafızla sınırlamayan, anlam üzerinden açıklayan tutarlı bir teolojik sistem inşa edilmiştir.

Konuyla alakalı bir diğer boyut ise Kur’ân’ın nüzulünün mahiyetidir. Örneğin Mâtürîdî, Kur’ân’ın önceki kitaplarla olan münasebetini “mana” birliği üzerinden temellendirmesine ve bu doğrultuda namazda Arapça dışındaki dillerle kıraate cevaz vermesine rağmen, Bâtınîlerin vahyin mahiyetine dair sübjektif iddialarına karşı net bir tavır sergilemektedir. Bâtınîlerin, Kur’ân’ın Hz. Peygamber’in kalbine bir vehim veya hayal gibi indiği ve lafızların bizzat Resûlullah tarafından kurgulandığı yönündeki görüşlerini reddeden Mâtürîdî, vahyin, bizzat Allah tarafından telif ve tanzim edilmiş cümleler halinde indirildiğini savunmaktadır. Bu reddiyesini temellendirirken “لَا تُحَرِّكُ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ”^[40] âyetini merkezî bir kanıt olarak kullanan müellif, eğer Kur’ân Hz. Peygamber’in zihninde tasvir edip kurguladığı bir süreç olsaydı, nüzul esnasında telâşla dilini kımıldatmasına gerek kalmayacağını, aksine zihni bir tasarım ve telif süreci için sükûnete ihtiyaç duyulacağını vurgulamaktadır.^[41] Dolayısıyla Mâtürîdî’nin sisteminde, ilâhî mesajın önceki kitaplarda “mana” olarak mevcut olması veya ibadet dilindeki esneklik, Kur’ân’ın lafzî nazımının beşerî bir ürün olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine o, metnin hem ilâhî bir telif olduğunu savunmakta hem de bu ilâhî kelâmın özündeki hakikatin lisanlar üstü evrenselliğine işaret ederek fikhî ve kelâmî

[36] Neseff, *et-Teyssir*, 9/209.

[37] Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 3/254-255, 7/175; Neseff, *et-Teyssir*, 11/306.

[38] Kur’ân’ın önceki kitaplarla ilişkisi meselesi, buraya kadar ele alınan boyutlarının yanında “Halku'l-Kur’ân” ve “Kelâmullah” tartışmalarıyla da iç içedir. Ehl-i Hadîs, Allah’ın kelâmının lafız ve mana olarak kadim olduğunu, dolayısıyla Kur’ân’ın harf ve sesleriyle gayr-i mahlûk olduğunu savunurken; Mu’tezile kelâmı yaratılmış ses ve harflerden ibaret görenek Kur’ân’ın mahlûk olduğunu iddia etmiştir. Eş’arîler ve Mâtürîdîler ise, kelâmı “nefsî” ve “lafzî” olarak ikiye ayırarak bir denge kurmaya çalışmışlardır. Kelâm-ı nefsinin gayr-i mahlûk, kelâm-ı lafzînin ise mahlûk olduğunu savunmuşlardır. Bu noktada Hanefî/Mâtürîdîlerin bu ayrımı, Kur’ân’ın anlam boyutuna dair değerlendirmelerinin de temelini oluşturmuştur. Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Ocak 2026); Muhammed Coşkun, “Vahiy, İç Söz ve Yorum Bağlamında Kelâm-ı Nefsi Tartışmasının Hermenötik Uzantıları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 68.

[39] Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-Ekber* (el-İmârâtü'l-Arabiyye: Mektebetü'l-Furkân, 1419), 20. Halku'l-Kur’ân tartışmalarının Ebû Hanîfe zamanında mevcut olduğuna dair bk. Yavuz, “Halku'l-Kur’ân”.

[40] el-Kiyâme 75/16

[41] Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 16/297. Mâtürîdî’nin Bâtınîlerin vahiyle alakalı görüşlerine getirdiği diğer eleştiriler için bk. Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 2/184-185.

görüşleri arasında sarsılmaz bir denge kurmaktadır. Tüm bu hususlarla alakalı olarak Ömer Neseî, birebir Mâtürîdî'yi takip etmiştir.^[42]

1.2. Lafız, Mana ve İ'câz Merkezli Yaklaşım: Ebü'l-Berekât Neseî ve Diğerleri

Hanefî geleneğinde, Kur'ân ile önceki ilahi metinler arasında mana cihetiyle tam bir ortaklık bulunduğu iddiası, Mâtürîdî, Cessâs, Kâsânî ve Ömer Neseî gibi otoritelerce savunulan bir görüştür. Ne var ki bu yaklaşım, mezhep içerisinde mutlak bir mutabakatla kabul görmüş değildir. Vahyin doğasına ilişkin bu yorumun bazı problemler doğurabileceğini düşünen kimi Hanefîler, meseleyi farklı bir zaviyeden ele almışlardır. Bu isimlerin başında, fıkıh ve tefsir alanındaki yetkinliğiyle tanınan Ebü'l-Berekât Neseî gelmektedir. Bu doğrultuda Ebü'l-Berekât, usul ve furû eserlerinde Hanefî mezhebine olan bağlılığını net biçimde ortaya koymuş öncü bir âlimdir.^[43] *Medârikü't-tenzîl* isimli tefsirinde de ahkâm âyetlerini yorumlarken Hanefî fıkıh mantığını takip etmiştir.^[44] Bununla beraber, özellikle Kur'ân'ın önceki vahiylerle mana ortaklığı ve namazda Arapça dışı dillerin kullanımı gibi hususlarda, Mâtürîdî ve Ömer Neseî gibi Hanefî âlimlerin çizgisinden ayrılmıştır. Bu bilgilerden hareketle burada Ebü'l-Berekât'ın, Kur'ân ile önceki kitaplar arasında hakiki manada tam bir ortaklığın mümkün olamayacağını savunan görüşü irdelenecek ve ardından konuya benzer perspektiften yaklaşan diğer âlimlerin görüşlerine yer verilecektir.

Ebü'l-Berekât, namazın eda edilmesi sırasında Arapça harici bir dilin kullanılması meselesini fıkıh eserlerinde ve tefsirinde tartışmıştır. *Medârikü't-tenzîl*'deki izahlarında bazı yerlerde Mâtürîdî'nin geniş serbestiyet tanıyan yaklaşımına yakın durmakta, bazı yerlerde ise daha sınırlayıcı bir tutum benimsemektedir. Örneğin Şuarâ Sûresi'nin 196. âyetindeki “وَإِنَّهُ لَفِي زُجْرِ الْأُولِينَ” ifadesini açıklarken Kur'ân'ın anlam itibarıyla önceki semavi metinlerde mevcut olduğunu belirtmiş, temrîz sigası kullanarak bu durumun Kur'ân'ın tercüme edilmesi halinde dahi “Kur'ân olma” niteliğini koruyacağına delil sayılabileceğini ifade etmiştir. Bu çerçevede namazda Farsça kıraatin geçerli olabileceğine kapı aralamıştır.^[45] A'lâ Sûresi'nin 18. âyetindeki “إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى” ifadesine de benzer bir yorum getirmiştir. Ebü'l-Berekât'a göre bu âyet, Kur'ân'ın öncekilerin kitaplarında zikredildiğini göstermektedir. Allah Teâlâ'nın nazım farkına rağmen önceki kitaplarda Kur'ân'a yer vermesi, mananın dil değişikliğine rağmen sabit kaldığını ispatlamaktadır. Buradan hareketle, Kur'ân başka dile çevrilse de manen varlığını sürdüreceği için Farsça kıraatin caiz olacağı sonucuna varmıştır.^[46] Metinde ismini zikretmese de bu noktada Mâtürîdî'nin görüşlerinden etkilendiği açıktır.^[47] Ancak konuya dair diğer âyetlerdeki tavrı buradaki yaklaşımından farklı olmuştur. Başka bir ifadeyle burada konuya Mâtürîdî gibi yaklaşım sergilese de diğer yerlerdeki düşüncesi farklıdır.

Ebü'l-Berekât, Şuarâ ve A'lâ sûrelerinde mana birliğini ve Farsça cevazını savunur görünse de Duhân Sûresi'nin 44. âyetinin tefsirinde daha farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Burada Ebü'd-Derdâ'nın, “طَعَامُ الْأَثِيمِ” (günahkârların yemeği) ibaresini sehven “طَعَامُ الْيَتِيمِ” şeklinde okuyan

[42] Neseî, *et-Tefsîr*, 2/354-355.

[43] Murteza Bedir, “Neseî, Ebü'l-Berekât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Ocak 2026).

[44] Kılıç Aslan Mavil, “Bir Hanefî-Mâtürîdî Âlimi Ebü'l-Berekât en-Neseî”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013), 59; Nevriye Sümeyra Çalık, “Neseî'nin Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl Adlı Eserinde Âyetle İstihâd”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 39 (2024), 798.

[45] Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî (Beyrut: Dârü'l-Kelâmi't-Tayyib, 1998), 2/582.

[46] Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/523.

[47] Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 17/175. Ebü'l-Berekât'ın tefsirinde Mâtürîdî etkisi meselesi için bk. Akif Yıldırım vd., “Neseî'nin Medârik'te Mâtürîdî'ye Atıfları”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2021), 356-358.

bir şahsı düzelterek, en azından eş anlamlısı olan “طَعَامُ الْفَاجِرِ” lafzını kullanmasını tavsiye ettiğini nakletmedir. Bu rivayetten yola çıkarak, mananın korunması şartıyla lafız değişimine müsamaha gösterilebileceğini belirtmektedir. Ona göre bu yorum, Ebû Hanîfe'nin “manayı eksiksiz karşılama” şartıyla Farsça kıraate cevaz veren görüşüyle benzerlik arz etmektedir. Fakat Ebü'l-Berekât, hemen ardından Ebû Hanîfe'nin bu görüşten vazgeçerek, Arapça lafız ve nazmın mu'ciz oluşu ve başka dilde tam karşılığının verilememesi sebebiyle İmâmeyn'in görüşünü benimsediğini söylemiştir. Ona göre doğru olan Ebû Hanîfe'nin başlangıçta cevaz verse de son tahlilde görüşünü daraltarak İmâmeyn'in “sadece zaruret halinde cevaz” ilkesine döndüğüdür.^[48]

Ebü'l-Berekât'ın *Medârikü't-tenzîl*'deki bu açıklamaları, ilk bakışta bir tenakuz barındırıyor gibidir. Namazda Arapça dışında bir dille ibadet konusuyla alakalı olarak bazı âyetlerin açıklamasında Ebû Hanîfe'nin mutlak cevaz içinde olduğu yönündeki görüşü destekleyen ifadeler kullanırken, Duhân Sûresi'nde mananın tam karşılanmasını şart koşarak alanı daraltmaktadır. Konuyla alakalı onun nihai kanaatini tespit etmek için *Medârik* şerhlerine ve fıkıh kitaplarına bakmak gerekir. Bu doğrultuda Hindî (1836-1915), *el-İklîl*'de Ebü'l-Berekât'ın Şuarâ Sûresi'nin 196. âyetini “Farsça namazın cevazına delil” saydığını söylemekle birlikte Neseffî'nin sonuç olarak Ebû Hanîfe'nin mutlak görüşünü değil, İmâmeyn'in “Arapçayı öğrenmekten aciz olanlar için namazda Farsça kıraatin caiz olduğu” şeklindeki kayıtlı görüşü tercih ettiğini belirtmiştir.^[49] Ebü'l-Berekât'ın *Kenzü'd-dekâik* adlı fıkıh eserindeki ifadeleri de bu yöndedir. Orada, namaza “Sübhanallah” gibi zikirlerle veya aynı manayı taşıyan Farsça sözlerle başlanabileceği ve yine Arapça bilmeyenin kıraati ve hayvan kesiminde besmeleyi başka dilde söylemesinin caiz olduğu kaydedilmiştir.^[50] Görüldüğü üzere Ebü'l-Berekât'a göre Arapça dışında başka bir dilin ibadetlerde kullanım izni mutlak değil, acizyet şartına bağlıdır. Bu durum, Ebü'l-Berekât'ın Farsça kıraati bir “tercih” değil, “zaruret” kapsamında gördüğünü ve bu yönüyle Mâtürîdî'nin geniş serbestiyet anlayışından ayrıldığını göstermektedir.

Ebü'l-Berekât'ın yaklaşımını doğru konumlandırmak adına, tefsirine kaynaklık eden Zemahşerî'nin *el-Keşşâfı* ile karşılaştırmalı bir okuma yapmak faydalı olacaktır. Zira *Medârik*, genel hatlarıyla *el-Keşşâf* doğrultusunda yazılmış muhtasar bir eser hüviyetindedir.^[51] Ayrıca Ebü'l-Berekât'ın Duhân Sûresi'nin 44. âyetine dair yorumu, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ındaki ifadeleriyle neredeyse birebir örtüşmektedir. Bu noktada Zemahşerî, “طَعَامُ النَّبِيِّمِ” ifadesinin yanlış okunması hadisesi üzerinden kelime değişimini tartışmış ve bazı kimselerin buradan “eş anlamlı kelime kullanımının caiz olduğu” sonucunu çıkardığını belirtmiştir. Ona göre Ebû Hanîfe de bu örneği temel alarak Farsça kıraate imkân tanımıştır. Ancak Zemahşerî, Ebû Hanîfe'nin bu görüşünü mutlak bir izin olarak değil, belirli şartlara bağlı bir ruhsat olarak sunduğunu savunmuştur. Buna göre Ebû Hanîfe, Farsça kıraati ancak Kur'ân'ın Arapça lafızlarındaki manayı eksiksiz karşılması halinde caiz görmüştür. Bu ise, esasen “izin vermeyen bir izin” demektir. Çünkü Kur'ân sadece manadan ibaret değildir. Nazmı, üslubu ve fesahatiyle de mucize bir kelimedir. Bu özelliklerin başka bir dilde tam olarak karşılanması imkânsızdır. Açıklamalarını bu minvalde sürdüren Zemahşerî, Ebû Hanîfe'nin Farsçayı iyi bilmediği için başta böyle bir kanaate sahip olduğunu, dili

[48] Neseffî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/294.

[49] Muhammed Abdülhak el-Hindî, *el-İklîl alâ medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil li'l-İmâm en-Neseffî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012), 5/436.

[50] Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseffî, *Kenzü'd-dekâik*, thk. Said Bektaş (Medine: Dâru'l-Başâiri'l-İslâmiyye, Dâru's-Sirâc, 2011), 162.

[51] Mehmet Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 63; Yıldırım vd., “Neseffî'nin Medârik'te Mâtürîdî'ye Atıfları”, 356-358. Ebü'l-Berekât'ın tefsirini yazarken Zemahşerî'den ciddi anlamda etkilendiği bilinmekle birlikte iki müfessirin tefsirleri arasında farklılıklar mevcuttur. Bu farklılığa işaret eden bir örnek için bk. Akif Yıldırım, “Fîhi Delâletün Kavramının Zemahşerî ve Ebü'l-Berekât en-Neseffî Tefsirlerinde Mukayesesi: Tefsirde Anlamın Katmanları ve Yorumun Epistemolojisi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2025), 886.

tetkik ettikten sonra meseleyi kayıtladığını ve nihayetinde İmâmeyn'in görüşüne rücu ettiğini (Ali b. Ca'd ve Ebû Yûsuf kanalıyla) nakletmiştir.^[52]

Zemahşerî, "طَعَامُ الْأَيْتِيمِ" ifadesinin "طَعَامُ الْيَتِيمِ" olarak yanlış okunması örneğini aktararak eş anlamlı kelime ikamesi tartışmasını yürütse de nihayetinde bu yaklaşımın lafzın i'câz boyutunu zedeleyeceğini vurgulamaktadır. Ona göre yalnızca anlamı değil, nazmı, üslubu ve fesahatiyle mucize olan Kur'ân, tercüme edildiğinde bu vasfını kaybedecektir ve artık "Kur'ân" hükmünde sayılmayacaktır. Bu sebeple tercüme ile namaz kılınmasını caiz görmemektedir. Daha net bir ifadeyle, namazda Arapça dışında bir dille kıraatin geçerli olmayacağını savunmaktadır. Zemahşerî'nin bu sert tutumu, onun Kur'ân'ın i'câzını tartıştığı nazım teorisiyle doğrudan ilişkilidir.^[53] Arapçaya açık bir üstünlük atfeden ve Kur'ân'ın mucize yönünü lafız ve mana birlikteliğinde yani nazım teorisinde arayan Zemahşerî için, başka bir dille kıraat caiz değildir. Çünkü mucizevi bir kelâmın, aynı dilde dahi benzeri getirilemezken başka bir dile çevrilerek o benzersizliğini koruması mümkün değildir. Dolayısıyla tercüme edilen metinle namaz kılınması da esasen caiz değildir.^[54]

Zemahşerî'nin lafız ve mana bütünlüğüne dayalı bu yaklaşımı, Ebü'l-Berekât'ın Duhân Sûresi'nin 44. âyetine dair yorumunda somut bir karşılık bulmaktadır. Bununla birlikte Neseî'deki söz konusu benzerlik, basit bir alıntıdan ziyade lafzın i'câzına duyulan derin hassasiyetin bir yansımasıdır. Esasen buradaki mesele yalnızca Zemahşerî'nin Ebü'l-Berekât üzerindeki etkisiyle sınırlı kalan bir şey değildir. Bilakis Hanefî literatüründeki namazda Arapça dışındaki bir dille ibadet ve Kur'ân'ın önceki kitaplarla mana ortaklığı gibi çok boyutlu tartışmalarla doğrudan ilintilidir. Dolayısıyla bu husustaki asıl zenginlik, Hanefî âlimleri arasındaki farklı içtihatların ve dinamik yorum silsilesinin varlığında yatmaktadır. Nitekim Ebü'l-Berekât'ın her iki meseleyi ele alış biçimi, mezhep içi yorum farklılıklarını kuşatan çok katmanlı bir anlayışın neticesidir.

Hanefî mezhebinde Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisi ve namazda Arapça dışında başka bir dilde ibadet meselesinde esasa taalluk edecek seviyede farklı yaklaşımlar söz konusudur. Ebü'l-Berekât'ın Şuarâ ve A'lâ sûrelerinde mana merkezli esneklik tanırken, Duhân'da i'câz ve nazım gerekçesiyle sınırlama getirmesi, aslında onun nihai sentezini yansıtmaktadır. Ona göre ibadet dilindeki serbestlik ilkesel bir genişlik değil, sadece zaruret halinde başvurulacak sınırlı bir ruhsattır. Bu bağlamda Ebü'l-Berekât, hem İmâmeyn'in kısıtlı cevaz görüşünü hem de Zemahşerî'nin etkisiyle şekillenen dil/i'câz hassasiyetini birleştirmeye çalışmıştır. Sonuç olarak Ebü'l-Berekât ve Zemahşerî, Kur'ân'ın lafız ve manasının önceki kitaplarla tam örtüşmeyeceği, bunun teorik olarak mümkün görünse bile nazım ve i'câz açısından pratikte imkânsız olduğu noktasında birleşmişlerdir. Bir anlamda konunun seyrini nazım teorisine getirerek Kur'ân'ın i'câzının bir göstergesi olarak meydana gelen lafız ve manası arasındaki tam uyumluluğun farklı kitaplarla sağlanamayacağı düşüncesinden hareketle gerek vahiy ile önceki vahiyler arasındaki ilişkinin gerekse namazda Arapça dışında bir dille ibadetin geçerli olmayacağı görüşünü öne sürmüşlerdir.

Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisi ve ibadet dili tartışmalarında, Ebü'l-Berekât ve Zemahşerî'nin bu tavrı, Hanefî mezhebinin diğer önemli simaları tarafından da sürdürülmüştür. Hanefî fıkıh anlayışının sistemleşmesinde kilit rol oynayan Serahsî (öl. 483/1090), Mergînânî ve Leknevî gibi fakihler de benzer bir çizgidedir. Bu âlimler, namazda Arapça dışında başka bir dilde ibadet konusunda mutlak cevazın imkânsızlığını savunarak orijinal dilin muhafazasına vurgu yapmışlardır.

[52] Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, 1003.

[53] Zemahşerî'nin i'câz/nazım anlayışı hakkında bk. Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi*, 31-33; Muhammed Coşkun, "Çağdaşları ve Kaynak Havuzu Ekseninde el-Keşşâf'ın Özgünlüğü Üzerine Eleştirel Bir İnceleme", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan, Abdullah Pakoğlu (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023), 3/175; Mehmet Özel, "Kur'ân'da Hz. Muhammed'in Mucizeleri", *Nübüvvet İncanının İki Temeli (Nübüvvet ve Mucize)* (Kahramanmaraş: KLM Yayınları, 2025), 133-135.

[54] Recep Orhan Özel, *Keşşâf Tefsiri'nin Kur'an İlimleri Yönünden İncelenmesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 273.

Örneğin Serahsî, iftitah tekbiri, Farsça kıraat, teşehhüd ve hutbe gibi başlıkları Ebû Hanîfe, İmâmeyn ve Şâfîi ekseninde mukayeseli olarak incelemiştir. Ebû Hanîfe'nin Arapça bilsin ya da bilmesin bu hususta cevaz yönünde görüş ortaya koyduğunu ve Ebû Hanîfe'nin görüşünü desteklemek üzere Selmân-ı Fârisî'nin rivayetini kullandığını belirtmiştir.^[55] Mergînânî de konuyu hilâf çerçevesinde ele aldıktan sonra Ebû Hanîfe'nin, talebelerinin görüşüne döndüğünü kaydetmiştir.^[56] Leknevî ise Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin "kişinin namazda hem nazım hem mana ile emrolunduğu, bu nedenle nazımın terk edilmesi durumunda namazın geçersiz sayılması gerektiği" görüşlerini aktarmıştır. Ebû Hanîfe'nin ise başlangıçta sadece manayı esas aldığını ancak sonradan rücu ettiğini belirterek, rücu görüşünün daha isabetli olduğunu ifade etmiştir.^[57]

Söz konusu fıkhi perspektifler, Hanefî geleneğinde Kur'ân'ın önceki kitaplarla irtibatı ve namaz dili meselesinin tekdüze bir çizgide ilerlemediğini göstermektedir. Özellikle i'câzın lafızda değil lafız ve mana birlikteliğinde arandığı görüşü, tartışmanın teknik boyutunu fıkıh sahasından i'câz teorilerine taşımıştır. Serahsî, Mergînânî, Leknevî ve Ebû'l-Berekât gibi simaların paylaştığı bu yaklaşım, Mâtürîdî, Ömer Neseî ve Kâsânî gibilerden farklılaşan bir yorum alanı inşa etmiştir. Tüm bunlardan hareketle mesele mezhep içinde statik bir kabule dönüşmemiş, aksine nasların yorumlanmasına dayalı canlı bir tartışma alanı hüviyeti kazanmıştır. Diğer yandan araştırma verilerinin ortaya koyduğu temel sonuçlardan biri de Ebû Hanîfe'nin meseleyi sonraki âlimler kadar ayrıntılı biçimde temellendirmemiş olmasına rağmen, görüşünün veya bu görüşten hareketle üretilen çıkarımların literatürde yürütülen tartışmaların merkezî referansını teşkil etmiş olmasıdır. Yani bu konuda görüş ortaya koyan her Hanefî âlim bir şekilde meseleyi Ebû Hanîfe üzerinden sürdürmüştür.^[58] Öte yandan Ebû Hanîfe'nin görüşünden döndüğü (rücü) meselesi, erken dönem kaynaklarında yer almazken, Zemahşerî ve Mergînânî döneminden itibaren literatüre girmiştir. Ayrıca Hanefîliğin Irak, Semerkant/Buhara kolları ve Mu'tezilî etkileşimler çerçevesindeki farklılaşmaları,^[59] Kur'ân'ın önceki kitaplarla mahiyet ilişkisi ve ibadet dili tartışmalarının da bu ayrımlarla sınırlı kalmadığını, çok katmanlı bir seyir izlediğini göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada Kur'ân'ın önceki ilahi kitaplarla ilişkisi meselesi ibadet dili, vahyin evrenselliği ve kelâmullahın mahiyeti bağlamında, özellikle Hanefî tefsir ve fıkıh geleneği özelinde incelenmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, konunun salt fikhî bir "ibadet dili" tartışması olmanın ötesinde, vahyin doğasına dayanan derinlikli bir altyapıya sahip olduğunu göstermiştir. Çalışmanın en temel çıktısı, Hanefî geleneğinin Kur'ân'ın önceki kitaplarla irtibatı konusunda yekpare bir duruş sergilemediği gerçeğidir. Gelenek içerisinde anlam merkezli ve lafız merkezli olmak üzere iki temel eğilimin belirginleştiği görülmüştür. Mâtürîdî ve onun gibi düşünen Cessâs, Kâsânî ve Ömer Neseî gibilerin temsil ettiği anlam merkezli yaklaşım, Kur'ân'ın önceki kitaplardaki mevcudiyetini "lafzen" değil, "manen" bir ortaklık üzerinden temellendirmiştir. Vahyin özünün yalnızca dile indirgenemeyeceğini savunan bu görüşe göre, mesaj ve hüküm korunduğu sürece Kur'ân'ın farklı bir dilde ifade edilmesi mümkündür. Bu teorik zemin, ibadette Arapça dışındaki bir dilin

[55] Serahsî, *el-Mebsût*, 1/36-37.

[56] Mergînânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedî*, 1/48-49. İbn Hümâm da Ebû Hanîfe'nin görüşünden rücü ettiğini belirtmiştir. Yakup Kaya, "İbnü'l-Hümâm'ın İbadetler Alanındaki Fikhî Yaklaşımlarına Fürû' Fıkıh Açısından Bakış", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2018), 424.

[57] Şeybânî, *el-Câmiu's-Sağır mea şerhi en-nâfi'l-kebir li'l-Allâme el-Leknevî*, 94.

[58] Ebû Hanîfe'nin namazda Arapça dışındaki bir dille ibadet edilmesine dair görüşünün Hanefî fıkıh literatüründeki yansımaları hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Okur, "Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet", 83-90.

[59] Neseî, *et-Teysîr*, 2/116; Çağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelâm Okulu Mâtürîdîlik - Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci -", *Usul İslam Araştırmaları* 6/6 (2006), 57-100; Halil Öztürk, "İbnü'l-Hümâm'a Göre Semerkant ve Buhara Hanefî Kelâm Âlimleri Arasındaki İhtilaflar", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (2020), 197-199.

kullanılmasını sadece zorunluluk anında başvuru olan istisnai bir ruhsat olarak değil, anlamın bozulmaması kaydıyla ilkesel olarak mümkün görülen bir uygulama şeklinde değerlendirilmesine olanak tanımıştır. Ebü'l-Berekât Neseî ve onun gibi düşünen Serahsî, Zemahşerî, Mergînânî ve Leknevî gibilerin benimsediği lafız merkezli yaklaşım ise i'câz kavramını merkeze alarak Kur'ân'ın Arapça lafzını, nazmını ve üslubunu ilahi kelâmın ontolojik bir parçası olarak kabul etmiştir. Bu anlayışa göre Kur'ân, diliyle sabit bir hakikattir ve başka bir dile aktarıldığında i'câz vasfını yitirmektedir. Dolayısıyla bu görüşü savunanlar, önceki kitaplarla anlam ortaklığı iddiasına ihtiyatla yaklaşmış ve namazda Arapça dışı kıraati, anlamın tam olarak karşılanamayacağı gerekçesiyle yalnızca zaruret halleriyle sınırlandırmışlardır. Netice itibarıyla bu tartışma, başlangıçta fikhî bir ihtiyaçtan neşet etmiş gibi görünse de zamanla Hanefî müfessirler arasında dil-anlam ilişkisi ve vahyin evrenselliği ekseninde katmanlı bir yapıya evrilmiştir. Bu araştırmadan sonra yapılacak olan çalışma ve incelemelerde, Hanefî ekolünün bu özgün yaklaşımını diğer mezheplerin lafız, mana ve i'câz tartışmalarıyla birlikte ele almak, Kur'ân'ın önceki kitaplarla ilişkisine ve ibadet dilinin teolojik temellerine dair bütüncül bir anlayış geliştirmemizi sağlayacaktır. Kuşkusuz bu doğrultuda yapılacak mukayeseli analizler, İslam düşünce mirasına dair kavrayışımızı zenginleştirecek ve akademik dünyaya yeni kapılar açacaktır.

Kaynakça

- Atik, Necmi. "Elmalılı'nın Kendi El Yazması ile Türkçe İbadet Konusundaki Makalesi". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6 (2016), 1-52.
- Aydar, Hidayet. *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*. İstanbul: Kur'an Okulu Yayıncılık, 1996.
- Aydar, Hidayet. "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi -Cumhuriyet Dönemi-". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2012), 71-107.
- Bedir, Murteza. "Neseî, Ebü'l-Berekât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Ocak 2026. <https://islamansiklopedisi.org.tr/neseft-ebul-berekat>
- Bilgin, Ömer Faruk. *el-Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ının Dirâyet Tefsiri Açısından Tahlili*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Boyalık, Mehmet Taha. *el-Keşşâf Literatürü Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed es-Sâdık Kumhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 1985.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed. *Muhtasarı ihtilâfî'l-ulemâ*. thk. Abdullah Nezir Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1995.
- Coşkun, Muhammed. "Çağdaşları ve Kaynak Havuzu Ekseninde el-Keşşâf'ın Özgünlüğü Üzerine Eleştirel Bir İnceleme". *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*. ed. Ömer Aslan, Abdullah Pakoğlu. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Coşkun, Muhammed. "Vahiy, İç Söz ve Yorum Bağlamında Kelâm-ı Nefsî Tartışmasının Hermenötik Uzantıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 67-85. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001483
- Çalık, Nevriye Sümeyra. "Neseî'nin Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl Adlı Eserinde Âyetle İstişhâd". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 39 (2024), 795-806. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1470149>
- Çol, Muhammet. *Ömer en-Neseî ve et-Teyssîr fi't-Tefsîr'i*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Diñç, Ömer. "Mâtürîdî Bir Tefsir Geleneğinin Kurucusu Mudur? Mâtürîdî'yi Esas Alması Bağlamında Ömer en-Neseî'nin Tevîl Meselesine Yaklaşımı Üzerine Bir İnceleme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 341-364. <https://doi.org/10.31121/tader.1072522>.
- Ebû Hanîfe. *el-Fıkhü'l-Ekber*. el-İmârâtü'l-Arabiyye: Mektebetü'l-Furkân, 1419.
- Eşit, Davut. "Şâfiî Mezhebinde İbadetlerde Çok Dillilik". *Eskiye* 58 (2025), 1371-1393. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1674633>
- Güngör, Mevlüt. "Kur'an Tercümesine 'Kur'an' Denilebilir mi?" *Dini Araştırmalar* 8/22 (2005), 123-130.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Abdülaziz Hatip, Mahmud Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Hindî, Muhammed Abdülhak. *el-İklîl alâ medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl li'l-İmâm en-Neseî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Karadaş, Çağfer. "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik - Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci". *Usul İslam Araştırmaları* 6/6 (2006), 57-100.

- Karataş, Ali - Gengil, Veysel. "Ayrımların Eşiğinde Hanefî-Mâtürîdî Tefsir Geleneği: İmkânı ve Özgünlüğü". *Mütefekkir* 11/21 (2024), 55-82. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1501156>
- Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekir b. Mesud. *Bedâ'i'ü's-sanâ'i' fi tertîbi's-şerî'a*. Mısır: el-Matbaatü'l-Cemâliyye, 1378.
- Kaya, Yakup. "İbnü'l-Hümâm'ın İbadetler Alanındaki Fikhî Yaklaşımlarına Fürû' Fıkıh Açısından Bakış". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2018), 421-429.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr es-Semerkandî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Vanlıoğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Mavil, Kılıç Aslan. "Bir Hanefî-Mâtürîdî Âlimi Ebü'l-Berekât en-Neseî". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2013), 57-83.
- Merginânî, Burhânüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî Bekir. *el-Hidâye fi şerhi bidâyeti'l-mübtedî*. Beyrut: Dâru İhyâ'i Tûrâsi'l-'Arabî, 1425.
- Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer. *Târîhi Buhârâ*. çev. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî. Kahire: Dârü'l-Maarif, ts.
- Neseî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2019.
- Neseî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Kenzü'd-dekâik*. thk. Said Bektaş. Medine: Dârü'l-Başâiri'l-İslâmiyye, Dârü's-Sirâc, 2011.
- Neseî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedevî. Beyrut: Dârü'l-Kelâmi't-Tayyib, 1998.
- Okur, Kaşif Hamdi. "Ebu Hanife ve Ana Dilde İbadet". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 83-90.
- Okur, Kaşif Hamdi. "Temel Fıkıh Kaynaklarına Göre İbadetin Dili". *Dini Araştırmalar* 1/3 (1999), 171-203.
- Özel, Mehmet. "Kur'an'da Hz. Muhammed'in Mucizeleri". *Nübüvvet İnançının İki Temeli (Nübüvvet ve Mucize)*. 121-146. Kahramanmaraş: KLM Yayınları, 2025.
- Özel, Recep Orhan. *Keşşâf Tefsiri'nin Kur'an İlimleri Yönünden İncelenmesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Öztürk, Halil. "İbnü'l-Hümâm'a Göre Semerkant ve Buhara Hanefî Kelâm Âlimleri Arasındaki İhtilaflar". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (2020), 175-203.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Anadilde İbadet Meselesi (Çiğnenen Bir Kitleli Hakkın Savunulması)*. İstanbul: Yeni Boyut, 2002.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hasen. *Mefâtihu'l-gayb et-Tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Tûrâsi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420.
- Rudolph, Ulrich. *Al-Mâtürîdî and the Development of Sunni Theology in Samarqand*. çev. Rodrigo Adem. Leiden/Boston: Brill, 2015.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed Şemsüleimme. *el-Mebsût*. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1324.
- Süyûtî, Celâluddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2015.
- Şâtır, Muhammed. *el-Kavlü's-sedîd fi hükmi tercemeti'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Kahire: Matbaa Hicâzî, 1355.

- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Câmiu's-Sağır mea şerhihi en-nâfi'l-kebîr li'l-Allâme el-Leknevî*. Pakistan: İdâratü'l-Kur'ân ve Ulûmi'l-İslâmiyye, 1990.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2016.
- Şürübülâlî, Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî. *en-Nefehâtü'l-kudsiyye fî ahkâmi kırâati'l-Kur'ân ve kitâbetihi bi'l-Fârisiyye ve mâ yetealleku bihâ min bâki'l-ahkâm*. Mısır: el-Matbaatü'r-Rahmâniyye, 1355.
- Togan, A. Zeki Velidi. *Kur'ân ve Türkler*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1971.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Ocak 2026. <https://islamansiklopedisi.org.tr/halkul-kuran>
- Yıldırım, Akif. "Fîhi Delâletün Kavramının Zemahşerî ve Ebü'l-Berekât en-Nesefî Tefsirlerinde Mukayesesi: Tefsirde Anlamın Katmanları ve Yorumun Epistemolojisi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2025), 870-888. <https://doi.org/10.31121/tader.1769043>
- Yıldırım, Akif. *İzmirli İsmail Hakkı'nın Meâli ve Türkçe Namaz Fetvası*. İstanbul: DBY Yayınları, 2021.
- Yıldırım, Akif vd. "Nesefî'nin Medârik'te Mâtürîdî'ye Atıfları". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2021), 333-361.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009.